

Μνήμων

Τόμ. 12 (1989)

Κ. Θ. Δημαράς, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος.
Η εποχή του, η ζωή του, το έργο του

ΑΛΙΚΗ ΑΣΒΕΣΤΑ

doi: [10.12681/mnimon.450](https://doi.org/10.12681/mnimon.450)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΣΒΕΣΤΑ Α. (1989). Κ. Θ. Δημαράς, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του, η ζωή του, το έργο του. *Μνήμων*, 12, 276–281. <https://doi.org/10.12681/mnimon.450>

Κ. Θ. Δημαράς, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. 'Η εποχή του, ή ζωή του, τὸ ἔργο του, ἔκδ. Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1986, 524 σ.

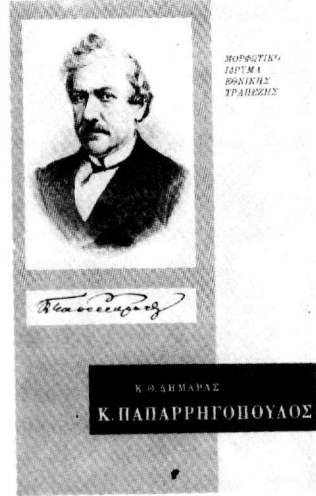
« Ἡ αἰώρηση τῶν δύο ἔννοιῶν, τῆς βιογραφίας καὶ τῆς ιστοριογραφίας, θὰ ἀποτελέσει τὴν καίρια σκοπιμότητα τοῦ προλόγου» (σ. 7). Αὐτὸς εἶναι ὁ προσανατολισμὸς τῆς ἔρευνας, ὅπου ὁ συγγραφεὺς Κ. Θ. Δημαράς μελετᾷ καὶ παρουσιάζει τὸν ἱστορικὸ Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλο.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς βιογραφίας συνήθως συγκεντρώνεται στὶς ἐπιρροές, στὶς συγκρούσεις καὶ στὶς ἀποδεσμεύσεις τοῦ βιογραφουμένου ἀπὸ τὸ περιβάλλον τῆς ἐποχῆς του. Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ιστοριογραφίας συνίσταται στὶς συσχετίσεις ἀνάμεσα στὸ παρελθόν, τὸ ὁποῖο ἐξετάζεται, καὶ τὸ παρὸν, μέσ' ἀπὸ τὸ ὁποῖο προσεγγίζεται τὸ παρελθόν: εἴτε τὸ παρὸν παρέχει τὰ ἐργαλεῖα πρόσβασης σὲ μαρτυρίες τοῦ παρελθόντος, εἴτε παρέχει τὰ θέματα, τὰ ὅποια ἀναζητοῦν προηγούμενες μορφές τους στὸ παρελθόν. Μέσ' ἀπὸ τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία γράφει ὁ ἱστορικὸς διαφαίνεται ἡ σχέση του μὲ τὸ κοινωνικὸ του πλαίσιο καὶ ἐπίσης διαγράφονται οἱ ἰστορισμοὶ καὶ οἱ ὠθήσεις πού ἡ ἐποχὴ αὐτὴ προβάλλει στὸν ἱστορικὸ.

Ἔτσι ἡ μελέτη τοῦ Κ. Θ. Δημαρά ἀποκτᾷ ἐνδιαφέρον ὄχι μόνον γιὰ τὴ σχέση τοῦ βιογραφουμένου μὲ τὴν ἐποχὴ του ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ θέση τῆς ἱστορίας στὸν 19^ο αἰῶνα στὴν Ἑλλάδα.

Προκαταρκτικὰ ὁ συγγραφεὺς ἀποσαφηνίζει τὴν ἔννοια τῆς ἱστορίας σὰν «ὀργανικὴ συνοχὴ τῶν γεγονότων» (σ. 8) καὶ δίνει τὶς κατευθύνσεις μιᾶς διττῆς προσέγγισης σὲ θέματα ἀντίθετα προσέγγιση, τὴν ὁποία θὰ ἀκολουθήσει σὲ ὅλο τὸ βιβλίον. Συγκεκριμένα ἐξετάζονται οἱ μετατροπές πού ὑφίσταται ἓνα θέμα στὴν πορεία του, οἱ λανθάνουσες «ἐν δυνάμει» διαφορετικὲς μορφές μὲ τὶς ὁποῖες προϋπήρχε, ἡ συμπύκνωση τῶν φαινομένων, ἡ σύνθεση ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάλυσή τους — μὲ ἔμφαση στὴν ἰδιαιτερότητα κάθε φαινομένου. Τέλος ὁ συγγραφεὺς ὑπογραμμίζει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς βιογραφίας στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐκθέτει τὰ ὅρια πού ἐσκεμμένα προβάλλει στὴν ἔρευνά του, ὅρια πού προκύπτουν, ὅταν ἓνα ἄθροισμα γνώσεων ἢ καὶ παραδειγμάτων ἀρχίζει νὰ γίνεται ἄρκετὸ γιὰ τὴν κατανόηση ἐνὸς φαινομένου στὴν πληρότητά του.

Στὴν εἰσαγωγὴ παρουσιάζεται τὸ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο πού θὰ στηριζέται τὸ ἔργο τοῦ Παπαρρηγόπουλου καὶ ἀπ' ὅπου θὰ δεχτεῖ τὶς πρῶτες ἐπιδράσεις. Ἀναλύονται τὰ θέματα καὶ οἱ περιοδολογήσεις πού ἀργότερα θὰ διαρθρωθοῦν πληρέστερα καὶ θὰ συνθέσουν τὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους (ΙΕΕ) καὶ πού θὰ ἀποτελέσουν τὴ θεμελιώδη ἰδεολογία του σὲ ἄλλες μελέτες. Ἐξετάζονται ἐπίσης οἱ ἐπιδράσεις, οἱ ἰδέες πού ἀσκοῦνται καὶ προωθοῦν τὴν ἀνάγκη τῆς ἱστορίας του ἀλλὰ καὶ οἱ πιέσεις καὶ τὰ ἐμπόδια, τῶν ὁποίων ἡ ἀναίρεση ὀδηγεῖ καὶ πάλι σ' αὐτὴ τὴν ἐπιταγή.

Πάντα στην εισαγωγή, ο Κ. Θ. Δημαρᾶς μελετᾷ τις προγενέστερες μορφές θεμάτων τὰ ὅποια συνιστοῦν τις κατ' ἐξοχὴν ἀναζητήσεις τῆς ἐποχῆς καὶ τις κύριες περιόδους τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας μετὰ τὴν ἀξιολόγηση πού ὑφίστανται ἀνάλογα μετὰ τὰ ἐκάστοτε ἰδεολογικὰ ρεύματα. Ἐνατρέχει ἐπίσης στὶς προγενέστερες ἀντιλήψεις τῆς ἱστορίας, προσθέτοντας τὴ δική του: «Ἡ ἱστορία εἶναι βασικὰ μιὰ ομάδα διαδοχικῶν συμβάντων, πού ὀλίγο ἢ πολὺ ἀνήκουν στὰ περασμένα καὶ εἶναι καὶ ἡ γραπτὴ ἀφήγησή της» (σ. 31)¹. Ἐπαληθεύοντας τὰ ὅσα ἐκθέτει ὁ Παπαρρηγόπουλος γιὰ τὴν ἔλλειψη διδασκαλίας τῆς ἱστορίας στὴ διάρκεια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, παρουσιάζει τὴ σταδιακὴ δημιουργία τῆς ἀνάγκης της, τὰ συναισθήματα καὶ τοὺς παράγοντες πού συμβάλλουν στὴ χρῆση της, τὰ θέματα πού ἀποτελοῦν τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀντικείμενό της.

Ἐνῆμενα στὴ μνήμη πού νομιμοποιεῖ τις ἐθνικὲς διεκδικήσεις καὶ στὰ ὄραματα πού τις κατευθύνουν, ἢ ἀπὸ τὰ προγενέστερα πού ὀδηγοῦν στὰ μεταγενέστερα καὶ ἀντίθετα, ὀργανώνονται τὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια. Προβάλλονται, προσαρμοσμένα στὶς ἐλληνικὲς ἀπαιτήσεις, τὰ ἰδεολογικὰ ρεύματα καὶ οἱ ἔννοιες τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰῶνα, καθὼς καὶ ἡ ἐπιρροὴ πού ἀσκοῦν. Ἐννοιες καὶ ρεύματα πού ἔχουν καὶ θεματικὴ ἀπήχηση: ἡ ἱστοριοκρατία ἔχει ἀναπηδῆσει ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καὶ τῶν ἐμφυτων χαρισμάτων καὶ ἰδιαιτεροτήτων κάθε λαοῦ, ὠθώντας τον πρὸς μιὰ ἰδιαίτερη πορεία στὴν ἱστορία. Ἐπιπλέον καὶ ἀπήχηση ἀξιολογική: ὁ ἀρχαῖος κόσμος καὶ ὁ μεσαιῶνας ἐπιανεξετάζονται κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τοῦ Ρωμαντισμοῦ, φορτισμένοι τώρα καὶ ἀπὸ τις ἀπόψεις τῆς ἰδιαιτερότητας κάθε λαοῦ. Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς παρατηρεῖ τὴ στροφὴ πρὸς μιὰ καινούρια σύλληψη τῆς βυζαντινῆς περιόδου μὲς ἀπὸ τὸν ρωμαντισμὸ —κάτι παρόμοιο ὑπάρχει καὶ στὴ δυτικὴ ἱστοριογραφία— καὶ «τὴν νοσταλγία γιὰ τὰ περασμένα, τὴν τροπὴ πρὸς τὴν πίστη» (σ. 46).

Ἐξετάζονται ἐπίσης οἱ προγενέστερες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἱστορία πού κυριαρχοῦν στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα ὡς τὸ 1840 περίπου: οἱ νέες κατευθύνσεις πού δίνει ὁ σχεδὸν ἀπολογητικὸς χαρακτήρας τῶν *Ἀπομνημονευμάτων* τῆς Ἐπανάστασης, οἱ στροφές πού συντελοῦνται στὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας μετὰ τὴν Ἐπανάσταση, ἢ σταδιακὴ ἀπαγκίστρωση τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὴ χρονολογία πρὸς τὴν «ἐνορχήστρωση» τῶν γνώσεων. Παράλληλα ἐπισημαίνονται οἱ μεταφράσεις ἱστορικῶν βιβλίων, οἱ δημοσιεύσεις τοπικῶν ἱστοριῶν, ἢ δημιουργία νέων θεσμῶν (Πανεπιστήμιο, Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία) πού ἐπιφέρουν κάποια ὠθηση στὶς ἱστορικὲς σπουδές, δείχνοντας συγχρόνως καὶ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴ θέση πού ἀρχίζουν νὰ κατέχουν.

Ἐνα ἄλλο θέμα πού ἐξετάζεται εἶναι ἡ ἐλληνικὴ ἐθνικὴ συνείδηση, πού θὰ ἀποτελέσει τὸν κύριο μοχλὸ τῆς ἰδεολογίας τοῦ Παπαρρηγόπουλου. Ἡ θέση της καὶ ἡ σημασία της γιὰ τὴν ἰδεολογία τῆς ἐποχῆς ἐρευνᾶται στὴ διαμόρφωσή της καὶ στὶς προγενέστερες χρήσεις της. Ὁ συγγραφέας μὲς ἀπὸ ἕναν ὑποδειγματικὸ ἔλεγχο μᾶς μεταφέρει στὶς σημασιολογικὲς διακρίσεις νέων ὄρων, στὶς συνδηλώσεις τους (σ. 428-31). Ὁδηγούμεστε ἔτσι στὴ διάκριση πού θὰ προκύψει καὶ στὶς διαμάχες πού θὰ προκληθοῦν σχετικὰ μετὰ περιορισμένα ὄρια τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Διαμάχες πού ἐπικεντρώθηκαν σὲ σημεία

1. Πβ. καὶ Michel de Certeau: *L'écriture de l'histoire*, Παρίσι, Gallimard, 1975, σ. 5: «Ἡ ἱστοριογραφία φέρει ἐγγεγραμμένο στὸ ἴδιο της τὸ ὄνομα τὸ παράδοξο τῆς συσχέτισης δύο ἀντίθετων ὄρων: τοῦ πραγματικοῦ καὶ τοῦ λόγου. Δουλεῖα της εἶναι νὰ τοὺς ἀρθρώσει καὶ ἐκεῖ ὅπου αὐτὸς ὁ δεσμὸς εἶναι ἀδύνατος νὰ κάνει ὡς ἐάν νὰ τοὺς ἄρθρων».

διοικητικά, γεωγραφικά: καθορισμός διακρίσεων και υποχρεώσεων ανάμεσα στους ετερόχθονες και τους αυτόχθονες (σ. 69), διαμάχες ιστορικές ανάμεσα στους όπαδους του Διαφωτισμού («τὸ νέο ἑλληνικὸ Κράτος στὴ γεωγραφικὴ του ὑπόσταση ἐσυνέχισε τὴν ἀρχαιότητα») καὶ τοὺς όπαδους τῆς ιστοριονομίας —ἀνάμεσα στους όποίους εἶναι καὶ ὁ Παπαρρηγόπουλος— πού ἀναζητοῦν τὴν ἔδαφικὴ ὁλοκλήρωση μέσ' ἀπὸ τὸν ἰδιαιτέρου προορισμὸ ἢ ἀποστολὴ πού θὰ ἐπιτελέσει τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος. Ἡ ἀποστολὴ αὐτὴ συμπυκνώνεται στὴν ἔννοια τῆς Μεγάλης Ἰδέας ἀλλὰ βρίσκει καὶ ἱστορικὸ πρότυπο στὸν Μέγα Ἀλέξανδρο (σ. 70-1). Οἱ ἱστοριογραφικὲς μελέτες καὶ οἱ ἀπόπειρες γιὰ τὴν ἀπόδειξη τῆς ἑλληνικότητας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου στερεώνουν τὴν ἀντίληψη τῆς ἐπέκτασης καὶ τῆς ἀποστολῆς καὶ ἡ ἀναζήτηση τῆς ἑλληνικότητας ἢ συγγένειας τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου ἀνταποκρίνεται σ' αὐτὸ τὸ σχῆμα τῆς ἀποστολῆς: τὰ δύο αὐτὰ θέματα λειτουργοῦν συμπληρωματικά.

Μέσα ἀπ' αὐτὴ τὴ διάκριση τοῦ δεδομένου κράτους καὶ τοῦ ἔθνους πού διεκδικεῖ θὰ θεμελιωθεῖ μιὰ γεωγραφικὴ καὶ ἰδεολογικὴ διαμάχη μὲ ἀντίκτυπο καὶ στὴν ἱστορικὴ ἀφήγηση ὡς πρὸς τὶς τομεῖς στὸν χῶρο ἐκείνη τὴν περίοδο. Αὐτὴ ἡ διαμάχη θὰ εἶναι παρούσα μὲ διαφορετικὲς μρφές σὲ ὅλη τὴ ζωὴ τοῦ Παπαρρηγόπουλου καὶ σὲ ὅλο τὸ βιβλίο τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ. Ἐξετάζεται ὁ ἀντίκτυπος πού προκάλεσε ὁ Φαλλμεράνερ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀνάγκη ἀναίρεσης τῶν ἰδεῶν του ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ πῶς «ἡ νέα αὐτὴ θεωρία ἐνέτεινε κατὰ πολὺ τὴν ἑλληνικὴ ροπὴ πρὸς τὴν αὐτογνωσία» καὶ συνέβαλε στὴν ἐμφάνιση ἢ παγίωση ἄλλων ἐπιστημῶν, ὅπως π.χ. ἡ λαογραφία. Στὸ τέλος τῆς εἰσαγωγῆς ἔχει συντελεστεῖ ἀπὸ τὸν συγγραφέα ἡ παρουσίαση τῆς ἀτμόσφαιρας τῆς ἐποχῆς, στὴν ὁποία θὰ ζήσει ὁ Παπαρρηγόπουλος, ἀλλὰ καὶ ἡ παρουσίαση τοῦ παρόντος, τοῦ «λόγου» μέσ' ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς «ἀποστολῆς», ἢ ὁποία θὰ πλαισιώσει τὴν *IEE* καὶ μέσ' ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ «διαβαστεῖ» τὸ παρελθὸν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. «Ἡ Ἀθήνα εἶναι μία στάση, ἡ Κωνσταντινούπολη εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς»².

Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου ὁ συγγραφέας ἀρχίζει τὸ ξετύλιγμα τῆς προσωπικῆς ἱστορίας τοῦ Παπαρρηγόπουλου. Παρουσιάζει τὴν οἰκογενειακὴ του καταγωγή καὶ κατάσταση, λεπτομέρειες γενεαλογικὲς καὶ ἀνεξίτηλα τραύματα. Τὸ ἐνδιαφέρον ἐπικεντρώνεται σὲ δύο σημεία: α) στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του, στὸ ἐκπαιδευτικὸ περιβάλλον, στὶς ἀναγκαστικὲς μετακινήσεις τῆς οἰκογένειάς του καὶ β) στὰ πρῶτα του βιώματα. Ἀπ' αὐτὰ τὰ πλέον σοβαρὰ εἶναι ἡ ἐκτέλεση τοῦ πατέρα του ἀπὸ τοὺς Τούρκους, σκηνὴ πού ἴσως εἶχε δεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Παπαρρηγόπουλος (σ. 338). Ὁ συγγραφέας ὑπογραμμίζει τὴ βαριὰ κληρονομιά καὶ τὴν ἰδιαιτερότητα πού θὰ τὸν σημαδέψουν στὴ μετέπειτα πορεία του. Ἀναφέρει τὶς πρῶτες δημοσιεύσεις, οἱ ὁποῖες φέρνουν τὸν ἱστορικὸ κοντὰ στὴ λογοτεχνία, καὶ τέλος τὴ στροφή πρὸς τὴν ἱστορία μὲ τὰ πρῶτα του ἄρθρα καὶ συμβολές σὲ περιοδικά, τὴν ἐπαγγελματικὴ του σταδιοδρομία καὶ τὴν ἀρχικὴ του προσκόλληση σὲ θέσεις κοντὰ στὸν Διαφωτισμὸ. Ἀναφέρονται ἐπίσης ἡ ἔκδοση ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Παπαρρηγόπουλο τῆς ἐφημερίδας *Ἑλλην*, στὰ φύλλα τῆς ὁποίας παρουσιάζεται μιὰ διαφορετικὴ εἰκόνα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, καὶ ἡ συμμετοχὴ του στοὺς ποιητικοὺς διαγωνισμοὺς. Ἀρχίζει νὰ διαγράφεται ἡ συστηματικὴ πόρευσὴ του πρὸς τὴ μεγάλη *IEE* καὶ συγχρόνως μὲ πολλὴ μαχητικότητα καταπιάνεται μὲ ἔθνικὰ θέματα (σ. 177). Συνοψίζεται ἡ διπλὴ του δραστηριότητα, πού ἀποσκοπεῖ στὴν καίρια ἐπέμβαση στὴν ἐποχὴ του καὶ ἡ

2. *Spectateur de l'Orient*, Νοέμ. 1853, σ. 161.

ἀποδέσμευσή του ἀπὸ τὸ παρελθόν. Δραστηριότητες ποὺ θέλουν τὸν ἱστορικὸ δεμένο μὲ τὸ παρόν.

Τὸ δεύτερο μέρος ἐπικεντρώνεται στὴ σύνταξη τῆς *Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* καὶ στὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία συγγράφεται. Τὴν παρακολουθοῦμε ἀπὸ τὴν ἀναγγελία τῆς κυκλοφορίας τῆς καὶ τὴν καθυστερημένη ἐκδοσὴ τοῦ πρώτου τεύχους. Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς παρουσιάζει ἀναλυτικὰ τὴν κυκλοφορία τῶν τευχῶν ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ βιβλίον, τὶς πρώτες οἰκονομικὲς δυσκολίες καὶ τὴν ἀντιμετώπισή τους μὲς ἀπὸ ἐνισχύσεις. Στὸ ἴδιο μέρος ἐξετάζονται μερικὰ ἀπὸ τὰ κύρια θέματα τῆς (ἥρωες - λαός, θεία Πρόνοια, ἀντίληψη ἱστορίας), θέματα ζωτικὰ τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀντιμετωπίζονται μὲ νέα προβληματικὴ. Συγχρόνως ἐπισημαίνεται ἡ ὀλοένα μεγαλύτερη ἀφιέρωση τοῦ Παπαρρηγόπουλου, σχεδὸν ἀποκλειστικὴ πλέον, στὴν *ΙΕΕ* καὶ ἡ ἐλάττωση τῆς ἀρθρογραφίας του σὲ περιοδικὰ.

Στὸ τελευταῖο μέρος τοῦ βιβλίου (Τὸ γέρμα, 1875-91) οἱ δραστηριότητες τοῦ Παπαρρηγόπουλου συνεχίζονται στὶς ἀπηχῆσεις ποὺ γεννᾶει ἡ *ΙΕΕ*: ἀπηχῆσεις, οἱ ὁποῖες δὲν συνδέονται μόνον μὲ τὴν ὑποδοχὴ καὶ τὴν κριτικὴ τοῦ ἔργου ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ «γέρμα», ποὺ συνεπάγεται μιὰ ἀποκρυσταλλωμένη σκέψη. *«Μέσα στὴν τέχνη ξεκουράζεται ἀπὸ τὴ δούλεψή της»* (σ. 327).

Ὁ συγγραφέας παρουσιάζει ἐδῶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὴν ἀποκλειστικὴ συγκέντρωση καὶ ἀφιέρωση τοῦ Παπαρρηγόπουλου στὴ σύνταξη τῆς *ΙΕΕ* θὰ διαδεχτεῖ «ἡ ἀπελευθέρωση» (σ. 327) καὶ ἡ διάχυση του πρὸς ποικίλες δραστηριότητες, ποὺ πραγματοποιοῦνται ἀποτελεσματικότερα καὶ μὲ λιγότερο ἄμεση προσπάθεια τῶρα ποὺ ὑπάρχει ἕνα στέρεο ὑπόβαθρο. Τὸν παρακολουθεῖ στὴ συνεχιζόμενη καὶ ἐντεινόμενη συνεργασία του μὲ πολυάριθμες ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ καὶ ἐπισημαίνει τὴν ἀποδοχὴ καὶ τὴν ἀπήχηση ποὺ ἀρχίζουν νὰ ἔχουν οἱ ἀπόψεις του (κυρίως χάρι στὴν *ΙΕΕ*) καὶ στὸ ἐξωτερικόν, μετὰ τὴ μετάφραση τοῦ ἐπιλόγου τῆς *ΙΕΕ* στὰ γαλλικὰ καὶ τὴν εὐνοϊκὴ ὑποδοχὴ τῆς ἀπὸ ἕνα μεγάλο κύκλο ἱστορικῶν. Ἡ σπουδαιότητα τὴν ὁποία ὁ ἱστορικὸς ἀπέδωσε στὴν ὑποδοχὴ αὐτὴ ὑποδηλώνει παράλληλα τὴν ἐθνικὴ σημασία τῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία γιὰ τὸν Παπαρρηγόπουλο συνυφαίνεται μὲ τὸ παρόν. Ἄλλωστε ὁ πολλαπλασιασμός καὶ ἡ κορύφωση τῶν δραστηριοτήτων του συμπίπτει μὲ τὴν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας καὶ μέρους τῆς Ἡπείρου καὶ ἐνισχύεται ἀπ' αὐτὴ τὴν καμπὴ στὴν πορεία τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Ὁ συγγραφέας παραπέμπει σὲ λόγους τοῦ ἱστορικοῦ, ὅπου ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ κείμενο καὶ στὴ δράση γίνεται πῶς ἀμφίδρομη. Ἡ σχέση αὐτὴ ἀποτυπώνεται στὸν «χάρτη, ἔκφραση εἰκαστικῆ τῶν στατιστικῶν, τὶς ὁποῖες προβάλλουν οἱ ἐπιμέρους ἐθνότητες». Μέσα ἀπὸ τὶς εἰδήσεις τῶν ἐφημερίδων ὁ συγγραφέας μᾶς ὀδηγεῖ στὶς χαρτογραφικὲς καὶ διπλωματικὲς δραστηριότητες τοῦ Παπαρρηγόπουλου στὰ πλαίσια τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου καὶ στὸν καθορισμὸ ἱστορικῶν κριτηρίων σχετικὰ μὲ τὴ διάκριση τῶν ἐθνοτήτων.

Ἡ αἰώρηση ἀνάμεσα στὴ βιογραφία καὶ τὴν ἱστορία σταματᾷ μὲ τὸν θάνατο τοῦ Παπαρρηγόπουλου: μὲ τὸ φωτοτυπικὸ ἀντίγραφο τῆς διαθήκης του καὶ μὲ «ἕνα τεμάχιο», τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ «τὴν πνευματικὴ του διαθήκη» (σ. 416).

Σκιαγραφήματα αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἔχουν γίνεи καὶ σὲ προηγούμενα δημοσιεύματα τοῦ συγγραφέα γιὰ τὸν Παπαρρηγόπουλο. Στὸ βιβλίον τοῦτο ἐπιχειρεῖται μιὰ σύνθεση αὐτῶν τῶν δημοσιευμάτων καὶ μιὰ σύνδεση μὲ τὸ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο τῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ βιβλίου τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ προκύπτει ὅτι τὸ παρόν τοῦ ἱστορικοῦ

Παπαρρηγόπουλου δεν βαρύνει μόνο ως προς τις επιρροές που άσκει πάνω του και ένδεχομένως ως προς τα έρεθίσματα που του προσφέρει αλλά θέτει και το πρόβλημα της διαρκούς συσχέτισης και αποδέσμευσης της ιστορίας από το παρόν.

«Ίσως, τελικά, ή ιστορία θα αιωρείται πάντα ανάμεσα στην τέχνη της αφήγησης, την κατανόηση της έννοιας και την ακρίβεια των αποδείξεων»³. Όταν ο συγγραφέας παραθέτει άρθρα του Παπαρρηγόπουλου, επιλέγει εκείνα στα όποια ο ιστορικός αφήνεται να μιλήσει ο ίδιος για τις πηγές του, εκείνα που δεν άπτονται μόνο έθνικων θεμάτων αλλά που αποκαλύπτουν και ιδιαιτερές στιγμές του. Τα κείμενα αυτά αποτελούν μέρος της προσωπικής του άλληλογραφίας, διαφορετικού ύφους άρθρογραφία. Όπως ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρει, προτιμά την παράθεση άρθρων «έξαντλημένων».

Συνοπτικά, ο Κ. Θ. Δημαρής μās επιτρέπει να παρακολουθήσουμε μιá προσωπική και μιá ιδεολογική πορεία, που άλληλοσυμπληρώνονται, έντοπίζοντας τη σταθερότητα, την εξέλιξη και τις μετατροπές της σκέψης του Παπαρρηγόπουλου, όπως ακριβώς οι σύγχρονοι του είχαν παρακολουθήσει «μιá συνεχή ιστορία από τους άρχαιους χρόνους μέχρι σήμερα». Η ιδιαιτερότητα αυτής της συνεχούς ιστορίας παραπέμπει στην καιρία θέση που κατέχει ο Παπαρρηγόπουλος στην ιστοριογραφία της εποχής του. Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας γίνεται επιτακτική προκειμένου να αποδοθεί ισότιμα ο κοινός παρονομαστής του ένδοξου παρελθόντος σε όλες τις περιόδους της έλληνικής ιστορίας. Σκιαγραφώντας την πορεία του Παπαρρηγόπουλου ο συγγραφέας επισημαίνει τη ροπή του προς το σχήμα της «ιστορικής συνέχειας», που άρχίζει να διαφαίνεται στη *Γενική Ίστορία* του (1849), εκθέτει τα σχετικά με την άποδοχή και τις αντιδράσεις που προκάλεσε ή πρώτη μορφή της *ΙΕΕ* (1853) και αναφέρεται στις διαμάχες ανάμεσα στους Διαφωτιστές και τους όπαδους της ιστοριονομίας, που έστιάζονται στην άποπειρα άξιολόγησης και άποκατάστασης του Βυζαντίου.

Μέσ' από τις διαμάχες και τις κριτικές που άσκει και δέχεται ο Παπαρρηγόπουλος, ο συγγραφέας μās επιτρέπει να όριοθετήσουμε ευκρινέστερα το ιστορικό δόγμα του βιογραφούμενου και να διακρίνουμε τις άλλαγές που συντελούνται στην ιστοριογραφία της εποχής. Από την άποσαφήνιση του δόγματος του ιστορικού, νομίζω ότι μπορούν να διατυπωθούν όρισμένες σκέψεις σχετικά με τον σχηματισμό της άποστολής και με όρισμένα μεθοδολογικά θέματα της ιστοριογραφίας.

Η άξιολόγηση του Βυζαντίου ως έστια πολιτισμού της Εύρώπης και ή άποκατάστασή του στη συνείδηση μās συγκεκριμένης μερίδας ιστορικών ίκανοποιεί την άναζήτηση ίσοτιμιών μέσα στο χρόνο, όπου έν τέλει όλες οι έλληνικές ιστορικές περιόδοι έχουν ως κοινό παρονομαστή ένα «ένδοξο» παρελθόν έξ ίσου πλούσιο σε έπιτεύγματα. Χωρίς τον μεσαιώνα, μόνον «διá φανταστής γεφύρας» θα συνεχίζονταν οι λαμπρές ήμέρες της άρχαιότητας «με τα έπ' έσχάτων γενόμενα μεγάλα έργα», γράφει ο Παπαρρηγόπουλος (σ. 146)

Μαζί με το Βυζάντιο άποκαθίσταται και ή έλληνικότητα του Μεγάλου Άλεξάνδρου. Έτσι οι κατακτήσεις του Μακεδονικού Έλληνισμού αντιμετωπίζονται κάτω από το πρίσμα της διεύρυνσης και επέκτασης του έλληνικού έθνους. Οι μετατοπίσεις του έλληνισμού από μιá άρχική έστια σε άλλες χώρες δημιουργούν δύο διαφορετικούς χώρους: τον χώρο άπ' όπου έφορμά ο έλληνισμός και τον χώρο που τον ύποδέχεται. Πολύ σχηματικά, έχουμε ίσοτιμίες στο χρόνο και διαφοροποιήσεις στο χώρο· έτσι τίθεται σε κίνηση ή ιστορική αφήγηση με την έννοια της άποστολής.

3. Fr. Furet, «De l'histoire récit à l'histoire problème» στο *Diogene*, no 89, Ίανουάριος-Μάρτιος 1975.

«Μετά την άλωση οί πρώτοι θρήνοι και οί πρώτοι χρησμοί δείχνουν θλίψη γιά τήν πώση και έλπίδα γιά τήν παλιγγενεσία», τονίζει ό συγγραφέας (σ. 33). Αυτό τό ζευγάρι τής πώσης και τής παλιγγενεσίας, μέ τό όποιο δηλώνεται τό παρελθόν και τό μέλλον, έχει όρισμένες αναλογίες μέ τό τελευταίο κεφάλαιο τής εισαγωγής — τό «άποτύπωμα» τής 'Επανάστασης στά 'Απομνημονεύματα τών άγωνιστών και τίς προσδοκίες γιά τήν έθνική όλοκλήρωση μέσ' άπό τή Μεγάλη 'Ιδέα.

Μιά έκρηξη ή ένταση συνεπάγονται μιά διαφορετική «ανάγνωση» του παρελθόντος, άφου νέα θέματα πού άποδεσμεύονται αναζητούν τίς ρίζες τους ή τίς διαφορετικές μορφές τους στο παρελθόν, άλλα και νέα εργαλεία και «βοηθητικές» επιστήμες διευκολύνουν τήν πρόσβαση σε θέματα ή πηγές σχεδόν άπρόσιτες ως τότε. 'Από μιά τέτοια άνατροπή άλλαζει ή ιεράρχηση τής θεματολογίας, έφ' όσον άνασύρονται θέματα άποσιωπημένα, έσκεμμένα ή όχι, και κατά συνέπεια διευρύνονται ή έπισκιάζονται άλλα.

'Η έλπίδα γιά τήν παλιγγενεσία μās παραπέμπει στις προσδοκίες τής έδαφικής όλοκλήρωσης, πολλές φορές και στις χίμαιρες πού προκαλεί ή έδαφική συρρίκνωση. 'Η τελευταία συνιστά έτσι μιά τομή άνάμεσα στο παρελθόν και στο παρελθόν.

Κλείνοντας τό σημείωμα αυτό πρέπει νά ύπογραμμίσουμε, άνάμεσα στα άλλα, τήν ικανότητα του συγγραφέα νά μās μεταφέρει παραστατικά στο κλίμα του 19ου αιώνα, μέ τήν «άναγκαία διεύρυνση τήν όποία παρέχει ή προοπτική» (σ. 134). Έτσι άναδεικνύεται ή προσωπικότητα και ή ιδεολογία του βιογραφούμενου άλλα και ή ιστορική ευαισθησία του βιογραφούοντος.

ΑΛΙΚΗ ΑΣΒΕΣΤΑ

Essais d'ego-histoire (Maurice Agulhon, Pierre Chaunu, Georges Duby, Raoul Girardet, Jacques Le Goff, Michelle Perrot, René Rémond) réunis et présentés par Pierre Nora, Παρίσι, Gallimard, 1987, 377 σ.

Σύμφωνα με τα ιστοριογραφικά ειωθότα και σε αντίθεση με τον τίτλο του βιβλίου που παρουσιάζεται εδώ, η ιστορία δεν γράφεται στο πρώτο ενικό πρόσωπο. Ο ιστορικός, οχυρωμένος πίσω από τα παραθέματα και τις παραπομπές του, μιλάει μέσω των άλλων, απών αν και παρών. Ακόμη και η εκ των προτέρων αποδοχή της αντικειμενικότητας της ιστορικής γραφής δεν αποκλείει την αναζήτηση και τη —σκόπιμη πολλές φορές— προβολή της αντικειμενικότητας. Ο μόνος χώρος όπου εισάγεται το «εγώ» του ιστορικού είναι ο πρόλογος, κομμάτι αυτονομημένο από το υπόλοιπο έργο και που συνήθως χρησιμοποιείται για να δηλωθεί η ιδιαίτερη, και προσωπική σχέση του συγγραφέα ιστορικού με το θέμα του.

Τους ιστοριογραφικούς αυτούς κανόνες έρχεται να ανατρέψει, χωρίς εικονοκλαστική πρόθεση πάντως, το

